

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

**СОФІЯ КИЇВСЬКА:
Візантія. Русь. Україна.**

Збірка наукових праць
присвячена 170-літтю з дня народження
Федора Івановича Успенського (1845–1928)

Київ – 2016

УДК 930.85:902+246+930.1(246.1+281.96)

*Видання здійснене за фінансової підтримки
Миколи Харитоновича Хомича*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф., Ю.А. Мицик – голова; д. іст. н. Г.В. Папакін; к. іст. н. О.О. Маврін;
д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Н.М. Нікітенко; д. іст. н., проф. В.А. Брехуненко;
д. іст. н., проф. В.І. Ульяновський; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н. І.М. Преловська;
д. мист. А.О. Пучков; д. філол. н., проф. О.В. Александров; к. іст. н. Д.В. Бурім;
к. іст. н. А.М. Домановський; к. іст. н. О.В. Файда; к. філол. н. Н.О. Колянко (Дрезден);
к. філол. н. Х.І. Куйбіда; к. філол. н. М.Б. Домбровський; к. філос. н. О.Б. Киричок;
к. іст. н. Д.С. Гордієнко – відповідальний секретар

Софія Київська: Візанція. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Відп. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. – К., 2016. – 464 с.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 20043–9843Р від 28.05.2013)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 10 від 08.12.2016)

ISSN 2310-3310

© Автори статей, 2016

© Гордієнко Д.С., 2016

© Корнієнко В.В., 2016

© Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2016

ФРАГМЕНТИ АБЕТОК У ГРАФІТІ ПОЛОЦЬКОЇ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Дослідження графіті Спасо-Преображенської церкви, прочитання яких стало можливим після проведення реставраційних робіт, дозволяє на цьому етапі дослідження графіті храму не тільки накопичувати та опрацьовувати матеріал, але й робити висновки на підставі вже наявних даних. Так, наприклад, можемо з упевненістю говорити про локалізацію кириличних та латиничних написів церкви, класифікувати їх за метою виконання. Однією з стійких формул написів, що виявлені у храмі, є абеткові написи, а точніше – фрагменти кириличних абеток.

Найбільша кількість подібних написів знаходиться у вітварній частині храму: дияконнику, жертovníку, головному вітварі та аркових проїмах між вітварем та дияконником і жертovníком. В інших частинах простору нижнього ярусу храму таких написів виявлено лише три: на північній стіні та на південно-східній грані південно-східного стовпа.

Слід відмітити, що абетки, записаної повністю, з-поміж графіті церкви не виявлено. Найбільший її фрагмент нанесено на північну стіну вітваря, недалеко від Царських Врат на висоті 58 см від рівня підлоги¹. Розмір графіті становить 18х19 см. Ця частина абетки містить тільки 17 літер, записаних таким чином: у першому рядку літери: а в в г д є ж з н і, у другому – к (а) м н о, у третьому рядку – фрагменти літер, що не є продовженням абетки, у четвертому – прописна П, у п'ятому – дванадцять літер а (мал. 1). Нижче розташований орнамент, що має вигляд двох паралельних ліній, між якими намальована ламана лінія. Окрім того, на рівні першого рядка розташована прописна літера, яка поєднує в собі елементи Б, В та Г, а на рівні третього рядка щогла літери. Вони прикрашені скісними лініями. Цікаво, що у першому рядку замість и виконана літера н, а праворуч від з – хвиляста вертикальна лінія, що її дублює. Причому обидві вони виконані з іншим натиском, більш тонкими лініями. Графіті, найвірогідніше, виконане хлопчиком-вітварником. Утім, безумовно, не виключена ймовірність виконання напису дорослою людиною. Проте, у будь-якому разі, напис виконаний людиною, що почала навчатись грамоті. Це засвідчує рядок з дванадцяти літер а. За якихось

¹ Висота сучасної дерев'яної підлоги у вітварі Спасо-Преображенської церкви вища за давню кам'яну на 44 см.

Мал. 1. Фрагмент абетки.
Північна стіна головного вітваря
(І. Калечиц, 2011)

Мал. 2. Вправа хлопчика Петра.
Західна стіна аркової пройми між
голдчим вітварем та жертвни-
ком (І. Калечиц, 2014)

причин абетка не була завершена, можливо її автор не зміг виконати її повністю. Проте він старанно вправлявся у написанні літери λ .

Варто відзначити, що подібні написання літери λ зустрічаються не тільки у вітварі та жертвнику, але й на західній стіні аркової пройми між вітварем та жертвником, а також на північно-західному стовпі храму. Так, в арковій проймі зафіксована своєрідна “вправа” у письмі – цілий комплекс, що складається з різноманітних літер. Серед них прописні (зважаючи на розмір відносно інших літер) λ , γ , χ , ж , хрест, кінці якого практично об’єднані у ромб, а праворуч склад ни , що зазвичай розташовується зліва і є частиною слова ника . Ліворуч розташовані одна над одною шість літер λ , їх щогли прокреслені подвійними рисками, а петлі повернуті як праворуч, так і ліворуч. Поряд, ліворуч, знаходиться ім’я хлопчика, який виконав це графіті: Петре ‘Петро’ (мал. 2). Даних для датування небагато, проте в цілому графіті можемо датувати XV ст.

Графіті на північно-східній грані північно-західного стовпа складається з рядка літер λ . Їх, як мінімум, дванадцять (стіна в цьому місці суттєво пошкоджена, тому встановити повну кількість літер не виявляється за можливе). Поруч з ними немає запису абетки, проте є графіті XV ст., що виконані тією ж рукою.

Стосовно західної стіни пройми між вітварем та дияконником, то там знаходяться фрагменти абеток. Перший з них складається з шести

початкових літер а, в, в, г, д, є (мал. 3). Графіті розташоване на висоті 32,5 см від підлоги. Його розміри 11х1,5 см, висота літер коливається від 7 до 1,5 см. До особливостей написання можемо віднести гострі елементи (петлі) літер а, в та в, згладжені ніжки д. Проте такі варіанти написання літер зустрічаються як у XII, так і у XIII та у XIV ст. Відповідно, датувати графіті можна широкими часовими рамками від XII до XIV ст.

Другий фрагмент абетки знаходиться на висоті 56 см від підлоги. Розміри цього графіті 8,5х2,5 см. Розміри літер збільшуються від 1 см (а, в) до 2,5 см (в, г, д) у напрямку закінчення рядка (мал. 4). Особливістю цього графіті є також написання перегорнутої д. З якою метою це було зроблено – незрозуміло, можливо жартівливо. Подібне “заплутане” написання зустрічається, приміром, у жертovníку, де молитва *ґи помози* записана у зворотному напрямку. Зважаючи на написання літери в, що має нижню петлю з двома заломами та гостру верхню до щогли, а також д з довгими ніжками, графіті можна датувати XV ст.

На протилежній, східній стіні аркової проїми між жертovníком та головним вівтарем, наявні два фрагменти абеток. Один з них публікувався мною раніше², це фрагмент абетки з перших п’яти ініціальних літер. Довжина напису – 38 см, а висота літер становить 8–10 см. Практично всі літери прикрашені: щогли літер А, Б та Г – орнаментом у вигляді трикутників, петля літери Б – цівколами, від щогл літер А, Б, Г до низу відходять спіралі (мал. 5). Графіті вирізняється ретельністю виконання та прикрашання, воно датується XV ст.

Фрагмент абетки – три літери а, в, в можна датувати XV ст. по графіті безпосередньо над ним (мал. 6). Обидва графіті виконані однією рукою. Верхній напис потребує більш докладного вивчення, але її початок цілком читається як Пилимонє писати горзд, *‘Филимон писати гаразд’*. Хоча графіті свідчить про зворотне: у третьому слові допущена помилка, адже пропущена літера а.

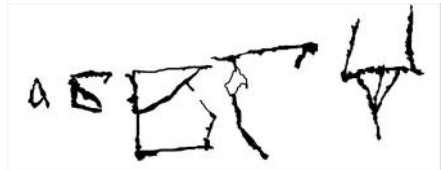
На східній стіні цієї аркової проїми наявний також фрагмент абетки, що складається з семи літер: в, в, г, д, є, ж (мал. 7). Він вирізняється вичурним написанням ж. Зважаючи на погану збереженість напису та втрату деяких елементів літер, напис можемо умовно датувати XIV–XV ст.

Частина абетки знаходиться на східній стіні жертovníка. Графіті записане у три рядки: а в в | [г] д є ж | з. Літера г втрачена внаслідок вибою у тиньку. За графікою літери можуть бути датовані XIV ст. (мал. 8). На

² І.Л. Калечиц, *Епіграфіка Беларусі X–XIV стст.*, Минск 2009, с. 145.

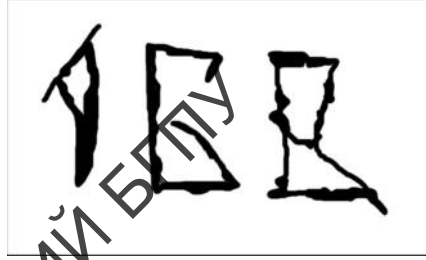
Мал. 3. Фрагмент абетки.
Західна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2014)

Мал. 4. Фрагмент абетки.
Західна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвни-
ком (І. Калечиц, 2014)

Мал. 5. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2011)

Мал. 6. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвни-
ком (І. Калечиц, 2014)

Мал. 7. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2014)

Мал. 8. Фрагмент абетки.
Південна стіна жертвника
(І. Калечиц, 2013)

Мал. 9. Графіті на північній стіні дяконника (І. Калечиц, 2014)

протилежній, північній стіні жертовника, записані тільки дві літери а та в, які можуть тлумачитись і як перші літери абетки, і як початок імені. Схожий напис знаходиться і на західній стіні аркової пройми між головним вівтарем та жертовником. Суперечливим є також трактування напівзатертого напису а, [в/в], г на південній стіні жертовника. Через те, що напис пошкоджений посередині, гіпотетичним виглядається написання літери в/в, тож з одного погляду напис можемо розглядати як спробу написання початку абетки, а з іншого – спробу написання цифр, щоправда над ними відсутні титла, які б дозволили прояснити сенс написання.

На північній стіні дяконника на висоті 132 см від рівня підлоги знаходиться напис, який вже раніше публікувався³. Поглиблене дослідження цього напису дозволило встановити, що графіті має невелике продовження. Спочатку напис читався як а, в, в, помяни, тепер вже його можемо прочитати як а, в, в, помяни гї 'а, б, в, помяни Господи', що в цілому не змінює суті тексту (мал. 9). Літера а повернута у зворотній бік. Від написання початку абетки автор перейшов до молитви. Можливо, він нещодавно навчився писати та спочатку почав записувати звичну абетку, а потім – звернення до Господа. Хоча ми не можемо з усією впевненістю стверджувати, що всі складові напису виконані однією людиною: літери абетки та решти напису

Мал. 10. Фрагмент абетки.
Північна стіна дяконника
(І. Калечиц, 2014)

не дублюються, а щільність написання абетки та решти тексту відрізняються.

На тій же стіні дяконника наявний більш повний фрагмент абеткового напису, що містить чотири літери а, в, в, г (мал. 10). По цьому напису прокреслене латиничне графіті *Bazilius*. Розміри цього фрагмента невеликі: 3,5x0,5 см. Щодо датування, то можемо зазначити, що напис виконаний не пізніше XIV ст.

³ І.Л. Калечиц, *Op. cit.*, с. 145.

Мал. 11. Комплекс графіті на північній стіні храму (І. Калечиц, 2012)

Значно менша кількість фрагментів абеток зустрічається у нижньому ярусі церкви. Їх лише три. Перший виконаний на північній стіні храму, він складається з літер а, в, в (мал. 11). Графіті оточене фрагментарними написами та малюнками. Нею коло праворуч від напису, літера м, залишки поминального напису (.єстависа оєє), а також малюнок-плетінка, схожий на книжкові прикраси. Зважаючи на недостатність матеріалу для більш точного датування, умовно можна віднести час появи графіті до XII–XIV ст.

Другий напис знаходиться на північній грані південно-східного стовпа на висоті 72 см від рівня підлоги. Розміри графіті 2,5x1 см, висота літер становить бл. 0,7 см (мал. 12). Напис містить три перші літери а, в, в. Матеріалів для датування недостатньо, тому, аналогічно попередньому, графіті датується у межах XII–XIV ст.

Третій напис знаходиться на тій же грані стовпа, неподалік від попереднього, на висоті 71 см від рівня підлоги. Він містить вісім початкових літер абетки від а до з (мал. 13). Розміри напису 10x2 см, висота літер у середньому становить 0,7 см. Напис може бути датований XIV ст., зважаючи на написання літер ж та з.

Отже, серед графіті полоцької Спасо-Преображенської церкви немає графіті, де абетка була б записана повністю. Найбільший фрагмент

Мал. 12. Фрагмент абетки.
Північно-східна грань північно-східного стовпа
(І. Калечиц, 2014)

складається з сімнадцяти літер. Переважно ж фрагменти абеток є коротенькими уривками, що містять від двох до восьми перших літер. Який сенс вкладався у такі написи їх авторами? Вірогідно, таким чином записувався акровірш, де перші літери означали одночасно і назви літер, і слова. Особливо прийнятна ця гіпотеза до фрагментів з трьох літер аз буки веде у сенсі “я знаю літери”, тобто “я писемний”. Проте кіль-

кість літер у фрагментах абеток не є сталою величиною. Фрагменти абеток інших епіграфічних пам’яток (напр., на пряслицях (Віщін), гребінці (Брест), шиферному “записникові” (Полоцьк), піхвах (Пінськ) також містять різну кількість

Мал. 13. Фрагмент абетки.
Північно-східна грань північно-східного стовпа
(І. Калечиц, 2014)

літер, від трьох до тринадцяти. Тому найвірогідніше, що фрагменти абеток наносились на стіни як демонстрування грамотності, перше, що людина, яка навчалась грамоті, міцно засвоювала та могла відтворити. Більшість абеткових написів локалізовані у вівтарі. Найвірогідніше, вони наносились переважно вівтарниками, молодими людьми, які допомагали у веденні богослужіння та навчались у школі при монастирі. Проте не слід і недооцінювати певної сакральної складової при видряпуванні абетки. Зараз вже точно встановлено, що латиничні написи наносилися учнями єзуїтського колегіуму, і найраніші відносяться до XVI ст. Безумовно, навчання латинській мові також починалось з абетки, проте жодної латиничної абетки виявлено не було. Також не виявлено жодного фрагмента кириличної абетки, що датується XVI ст., хоча кириличні написи з’являлись у храмі пізніше, після передачі церкви єзуїтам. Вважаю, що це свідчить як про втрату “сакральності” абетки зокрема, так і процесу написання загалом, що було наслідком більш широкого вживання письма у діловій сфері.

ЗМІСТ

До 170-ліття з дня народження Федора Успенського

- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським)7
- Корнієнко В.* До історії “Київської Старовини” (листи Федора Успенського до Олександра Лашкевича)57
- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з київськими археологами (Володимиром Антоновичем та Вікентієм Хвойкою)62
- Музичко О.* Внесок Ф. Успенського у становлення одеської школи візантологів наприкінці XIX – у першій третині XX ст.69
- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою)173
- Корнієнко В.* З історії видавничої діяльності Руського археологічного інституту в Константинополі (лист Федора Успенського до Ернста фон Штерна)180
- Корнієнко В.* Складна дорога до Петрограда (листи Федора Успенського до Володимира Вернадського та Агатангела Кримського)183
- Корнієнко В.* З листування між Федором Успенським та Дмитром Гордєєвим187
- Пучков А.* Федір Успенський про останні місяці Тимофія Флоринського: Київ, лютий–травень 1919 року194
- Грушевський М.* [Рец.:] Ф.И. Успенский, *История Византийской империи. Том первый. Издание Брокгауз-Ефрон. С.-Пб. (без року), ст. XIX+872 in 4. Цена 22 руб.*201

<i>Гордієнко Д.</i> Федір Успенський: бібліографічний покажчик	205
<i>Гордієнко Д.</i> “Известия Русского археологического института в Константинополе” (1896–1912, т. I–XVI). Покажчик змісту	229
<i>Гордієнко Д.</i> Часопис “Анналы” (Петроград 1922–1924, вып. I–IV). Покажчик публікацій з давньої та середньовічної історії	239
Статті. Замітки. Публікації.	
<i>Нікітенко Н.</i> “День народження” Софії Київської: давність і сьогодення	243
<i>Борщак І.</i> Домонгольська Рутенія, Україна й Росія / <i>пер. з франц. З. Борисюк</i>	258
Епітафія Василя II / <i>публ. та пер. з грецької Д. Гордієнка</i>	264
<i>Нікітенко М.</i> Золотий пояс Шимона як сакральний модуль Успенського собору Києво-Печерського монастиря	266
<i>Калечиц І.</i> Фрагменти абетки у графіті полоцької Спасо-Преображенської церкви	275
<i>Комарницький А.</i> На шляху до новаторства: ікона Богоматері Великої Панатії та київська традиція мозаїчних зображень Оранти	282
<i>Марголіна І.</i> До питання про некрополь Кирилівської церкви в Києві	301
<i>Біднов В.</i> Дзвони / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	308
<i>Ткачук В.</i> Годинники в Київській митрополії XVI–XVIII ст.	332
<i>Яницька П.</i> Картина “Марія Магдалина” зі збірки Національного художнього музею Республіки Білорусь: походження та датування	364

<i>Корнієнко В.</i> Нова знахідка двох графіті XVII ст. у головному вівтарі Софії Київської	375
<i>Яковлів А.</i> Україна в географії Бусенгольта з р. 1677/1682 / публ. та ред. Д. Гордієнка	379
<i>Домановська М.</i> Презентації візантиністичних студій на XII археологічному з'їзді (сторінка історії першого наукового форуму в Харкові)	381
<i>Гордієнко Д.</i> Володимир Січинський як епіграфіст	391
<i>Січинський В.</i> Старі надписи в церквах Маковиці (Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII століття) / публ. та ред. Д. Гордієнка	395
<i>Січинський В.</i> Українські епіграфічні пам'ятки / публ. та ред. Д. Гордієнка	397
<i>Січинський В.</i> Важлива українська епіграфічна пам'ятка / публ. та ред. Д. Гордієнка	400
Рецензії. Огляди	
<i>Гордієнко Д.</i> Aut Verè, Aut Nihil: Л.В. Матвеева, Візантинист Фёдор Успенский (1845–1928), К. 2013, 244 с.	403
<i>Гордієнко Д.</i> Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл.	410
<i>Маєрін О.</i> Новий видавничий проект Національного заповідника “Софія Київська”: Збірка “Відродження пам'яток”, ч. 1 (2016) 220 с.	415
<i>Гордієнко Д.</i> Н.М. Нікітенко, Бароко Софії Київської, К. (Либідь) 2015, 272 с.: іл.	422

Гордієнко Д. Політична думка українського середньовіччя:
О.Б. Киричок, Писемність як політичний феномен:
зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі
дослідження писемної спадщини Київської Русі),
К. (Український Центр духовної культури) 2016, 331 с.430

Бібліографія

Гордієнко Д. Публікації з української медієвістики та
візантиністики на сторінках часопису “Україна:
українознавство і французьке культурне життя”
(ч. 1–10, Париж 1949–1953)442

Список скорочень449

Contents450

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ